

УДК 811.161.1 + 811.161.2

СТАНОВЛЕННЯ ПАРАДИГМИ ЧАСУ РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Дубова О. А.

Національний університет кораблебудування імені адм. С. О. Макарова, м. Миколаїв

Визначено вплив семантичних чинників на історичні зміни в складі часової парадигми дієслова. Досліджено вплив семантичної надлишковості і семантичного синкретизму на становлення універсальної форми минулого. Проаналізовано семантику допоміжних дієслів у сполученнях з інфінітивом як чинник, що визначив безперервну історичну традицію використання «буду... + інфінітив» у східнослов'янських мовах і формування моделі утворення аналітичної форми майбутнього часу.

Ключові слова: історична граматика, дієслово, категорія часу, семантика.

Постановка проблеми. Питання утворення сучасної парадигми часу в історії української і російської мов належить до таких, що має глибоку дослідженість. Література з цього питання містить інформацію про хронологію втрати або перетворення старих часових форм і виникнення нових, а також певною мірою про причини історичних перетворень [1–5; 8; 12 та ін.]. Причини занепаду або виникнення часових форм традиційно вбачають у становленні категорії виду (занепад форм аориста та імперфекта, становлення форм теперішнього і синтетичної форми майбутнього дієслів доконаного виду), семантичних і стилістичних обмеженнях використання часових форм (занепад імперфекта), у втраті аналітичного форманта (перетворення перфекта на універсальну форму минулого), семантичне переосмислення основного складника (форма передмайбутнього). Однак ці причини вичерпно не пояснюють причин дефункціоналізації форманта в складі перфекта і виникнення аналітичної форми майбутнього часу *буду + інфінітив*. У цій статті зробимо спробу запропонувати пояснення цих причин.

Якщо семантична структура сучасних категорій часу складається з власне темпоральних граем, що визначаються за єдиним орієнтиром – моментом мовлення, то в архаїчній категорії часу всі граєми мали синкретичне значення. Синкретизм граматичної семантики виявляється практично у всіх часових формах: (а) темпоральне значення виражалось разом із певними аспектуальними значеннями (імперфект, перфект, аорист), (б) темпоральне значення мало подвійну структуру, оскільки визначалося за подвійним часовим орієнтиром – моментом мовлення та іншою дією (давноминулий, передмайбутній), (в) синкретизм темпоральної семантики форми теперішнього-майбутнього полягав у недиференційованій репрезентації двох часових планів. У перетвореннях складу часових парадигм відбиваються зміни семантичної організації категорії часу. Чи не найважливіші наслідки для цього процесу мали еволюційні зміни, якими були охоплені давні аналітичні форми, що

містять дієприкметниковий основний компонент із суфіксом *-л-* (форми перфекта, давноминулого, передмайбутнього).

У давніх східнослов'янських діалектах (протоукраїнських, проторосійських) усім аналітичним формам часу, що мали дієприкметникове оформлення основного компонента, була притаманна спільна семантична властивість. Вони були призначені для вираження часової семантики минулого або майбутнього, але обов'язково ускладнених додатковими елементами часового значення. В аналітичних формах давноминулого та передмайбутнього значення минулого або майбутнього були ускладнені відносною часовою семантикою, а в аналітичній формі перфекта значення минулого ускладнювалося відношенням результату дії до теперішнього. Реконструкція семантичних відношень в аналітичних сполученнях за первинною дієприкметниковою семантикою основного елемента відтворює мотивацію виникнення перфектного значення, значення давноминулого або передмайбутнього часу. Значення аналітичних форм ґрунтувалося на темпоральній семантиці форматива і тих відношеннях часової послідовності між процесом та його наслідком, що мотивуються синкретичним процесуально-означальним значенням дієприкметника. Основний компонент дієприкметникового походження на *-л-* зберігав архаїчну дієприкметниковість і зумовлював той факт, що досить довго дієприкметникові форми (зокрема, перфекта) залишалися утвореннями, які знаходилися на межі морфології та синтаксису [17, с. 204]. Аналітична структура «дієвідмінюване допоміжне дієслово + дієприкметник» імплікувала семантичну схему «локалізоване відносно моменту мовлення існування ознаки, зумовленої дією, + здійснення дії, що передує існуванню ознаки». Разом з цим існування наслідку, ознаки, зумовленої дією, могло мати інший часовий орієнтир – момент мовлення. Різні відношення до цього орієнтиру (збіг, передування, слідування) виражало допоміжне дієслово з дейктичним значенням буттєвості *бути*. Атрибутивний компонент синкретичної семантики дієприкметників визначав функціональну цілісність аналітичних формоделей, оскільки саме значення ознаки об'єднувало відношення до обох темпоральних орієнтирів (до передуючої дії та до моменту мовлення), а отже, і засоби репрезентації цих відношень – дієприкметник на *-л-* та допоміжне дієслово *бути*.

Наявність допоміжного дієслова мотивувалася синкретизмом атрибутивно-процесуальної семантики дієприкметника, оскільки здійснення дії та існування ознаки могли визначатися за різними часовими орієнтирами, а тому виникала необхідність у різних засобах вираження подвійної часової зорієнтованості.

На втрату семантичної, а отже, і структурної цілісності аналітичними формами часу, утвореними за моделями [*бути* + (дієприкметник на *-л-*)], могли вплинути певні чинники. По-перше, могла нейтралізуватися семантична вмотивованість використання допоміжного дієслова. Така вмотивованість була стійкою в разі, якщо часові орієнтири для темпоральної локалізації існування ознаки та здійснення дії були різними: момент мовлення – для існування ознаки, а для здійснення дії – існування ознаки. Якщо існування ознаки збігалося з моментом мовлення, часові орієнтири «накладалися» один на одний, втрачали своє відокремлення. Таку ситуацію спостерігаємо в семантиці аналітичної форми давньоруського перфекта.

Значення наслідку дії, зумовленої дією ознаки, віднесене в перфекті до теперішнього часу, зумовлювало той факт, що часовий орієнтир для попередньої дії ототожнювався з моментом мовлення. Структура темпоральної семантики спрощувалася, відтворюючи відношення як дії, так і наслідку до тотожного часового орієнтира. У складі перфекта виявилася певна надлишковість допоміжного дієслова *бути* теперішнього часу, зумовлена втратою ним функції експліцитного засобу вираження темпорального відношення до одного з двох часових орієнтирів. Така надлишковість могла спричинити матеріальну імплікацію допоміжного слова, а згодом і закріплення використання форм перфекта без допоміжного дієслова, а отже, перетворенню аналітичної форми на синтетичну. (Усвідомлюючи вплив загальновідомих чинників на зміни перфекта [4, с. 97–107; 12, с. 290–300], вважаємо, що зазначені семантичні особливості також мають підстави бути врахованими при розгляді історії форм перфекта, оскільки дозволяють визначити причини синтетизації цієї аналітичної форми.)

Другим чинником, що вплинув на синтетичне перетворення форми перфекта стали зміни у функціональному призначенні дієприкметникового суфіксального форматива. Якщо його первинна функція полягала у вираженні означального компонента при основі з процесуальним значенням, то внаслідок ототожнення часу існування ознаки, якій передуює дія, з моментом мовлення, суфікс набув значення передуювання дії моменту мовлення, тобто став засобом, достатнім для вираження грамеми минулого часу.

Збереженню аналітичної структури перфекта не могло сприяти навіть призначення форматива бути засобом вираження особово-числових значень. Ця функція на відміну від функції вираження темпоральної семантики була факультативною для предикатів двоскладових речень, де особово-числові значення могли реалізуватися завдяки сполученню з певним підметом [4, с. 93–94; 16, с. 43; 17, с. 210]. Отже, внаслідок синтетизаційної трансформації перфекта утворилася синтетична форма з власне претеритальним значенням.

Оскільки форма з суфіксом *-л-* втрачала синкретичне означально-процесуальне значення і набувала власне процесуального значення, в аналітичній формі передмайбутнього [*буду* + (дієприкметник на *-л-*)] стали виявлятися контрарні семантичні відношення між допоміжним дієсловом *буду* та основним компонентом на *-л-*, що внаслідок вербалізації став сприйматися із значенням минулого [1, с. 327 – 328; 4, с. 112, 130; 12, с. 329].

Певна семантична узгодженість між складниками аналітичної форми давноминулого підтримувалася завдяки претеритальному значенню, що виявлялося як у формативів укр. *був / була..*, рос. *был / была..*, так і в основного вербалізованого компонента. Аналітичні форми давноминулого набули в порівнянні з архаїчною формою певних відмінностей, що були зумовлені перетворенням основного компонента з дієприкметникового на вербальний (фінітний) і полягали в тому, що формомоделі давноминулого з вербалізованим компонентом мають значення, що стосуються темпоральних відношень власне дії – передуювання моменту мовлення та іншій дії, що також передуює моменту мовлення. Така семантика могла сприйматися як своєрідна посилювальна редуплікація претеритального значення.

Якщо згодом посилювальний відтінок нейтралізувався, то семантика форм давноминулого збігалася з семантикою синтетичних форм минулого, а форматив втрачав своє функціональне призначення. Відношення між формами давноминулого та минулого могли перетворитися з дистрибутивних на конкурентні, оскільки ці формомоделі набували ознак функціонально-семантичних дублетів. Конкурентні відношення вирішувалися на користь тієї форми, що не мала у своєму складі зайвих у функціональному плані структурних елементів, тобто на користь синтетичної форми минулого. Як наслідок такого розв'язання конкурентних відношень аналітична форма усувалася з категорійної парадигми часу. Такий еволюційний варіант спостерігається в історії російської мови. Залишковим рефлексом, що свідчить саме про таке спрямування еволюційних перетворень, є використання аналітичних форм давноминулого зі значенням власне минулого в тих північноросійських говірках, де ці форми зберігаються [4, с. 127–128].

Інший різновид еволюційних змін аналітичної формомоделі давноминулого виявився в перетворенні форматива на темпоральну частку детермінантного типу укр. *було*, рос. *было*. Таке перетворення було вмотивоване тенденцією до симетризації відношень між планом змісту та планом вираження. Вираження значення дії, що передувала не лише моменту мовлення, а й іншій дії, було не єдиним функціональним призначенням аналітичної форми давноминулого. Другим значенням цієї форми було значення минулої дії, перерваної іншою дією [4, с. 127]. Для вираження цієї семантики формувалася окремий засіб – темпоральна частка укр. *було*, рос. *было*. Оскільки перерваність однієї дії іншою в денотативному плані означає не просту послідовність дій, а заміну однієї процесуальної ситуації іншою, форматив давноминулого перетворювався на засіб вираження модифікаційного відтінку предикативної одиниці в цілому, а не окремого її компонента, маніфестованого дієслівною формою. Таке перетворення форматива на детермінантну частку і втрата значення власне передминулого зумовили остаточну втрату аналітичної форми давноминулого російською мовою. В українській мові значення давноминулого залишалось актуальним і послідовно диференційованим від власне минулого [6, с. 99–100; 13, с. 377–378; 12, с. 296 – 297]. Саме завдяки цьому функціональному призначенню в сучасній українській мові підтримується існування формомоделі давноминулого паралельно із синтаксичними конструкціями, до складу яких входить частка *було*.

В історії походження форми *буду* + *інфінітив недоконаного виду* залишається деяка невизначеність, що вимагає подальших роз'яснень. Ця форма майбутнього традиційно вважається утвореною в період окремого існування національних східнослов'янських мов, а не успадкованою з часів прасхіднослов'янської діалектно-мовної єдності, оскільки пам'ятки давньоруської писемно-літературної мови [10, с. 160; 11, с. 8] (або за іншою термінологією – давньоруськоукраїнської мови [9, с. 12]) не засвідчують сполучень на зразок *буду* + *інфінітив*. Процес виникнення аналітичної форми майбутнього недоконаного виду *буду* + *інфінітив* визначається як контамінація засобів вираження основного компонента і форматива.

На нашу думку, аргументованішою є концепція, згідно з якою аналітична форма майбутнього недоконаного *буду* + *інфінітив* утворилася в українській та російській мовах шляхом певних семантичних змін предикативного сполучення *бу-*

ду + *інфінітив*, що зберігалося як цілісне утворення в східнослов'янських діалектах від праслов'янської доби.

Уживання інхоативно-інфінітивних сполучень з футуральним значенням датується XIII ст. (Смоленські грамоти [3, с. 295]), XII ст. (Іпатіївський літопис [8, с. 13]) і навіть XI ст. (Збірник Святослава 1076 р. [5, с. 83]). Ці відомості позбавляють переконливої аргументації твердження про перерваність праслов'янської традиції у вживанні *буду* + *інфінітив* на східнослов'янському мовному ґрунті. Проникнення сполучення *буду* + *інфінітив* навіть у текст пам'ятки, написаної церковнослов'янською мовою (Збірника Святослава 1076 р.) свідчить про те, «що на цю пору така діалектна риса вже не тільки існувала, а й стала нормою живого народного мовлення» [10, с. 103]. Певною підставою для припущення про існування сполучень *буду* + *інфінітив* у проторосійських діалектах є засвідчений факт їх поширення у всіх сучасних російських діалектах [5, с. 84].

Припущення про безперервність праслов'янської традиції використання *буду* + *інфінітив* у східнослов'янських говірках може бути аргументоване типовістю семантичних функцій обох компонентів (функція основного компонента для інфінітива у складі сполучень *хотети* + *інфінітив*, *имети/имати/яти* + *інфінітив*, *начати* + *інфінітив* і функція допоміжного слова для *буду* у складі форми передмайбутнього). Саме тому використання сполучення *буду* + *інфінітив* не передбачало принципово нових функціональних ознак його складників.

Гіпотеза про безперервність праслов'янської традиції вживання сполучення *буду* + *інфінітив* на східнослов'янському мовному ґрунті може набути вагомшої аргументації завдяки аналізу вихідних семантичних характеристик допоміжного дієслова. У дописемний період історії східнослов'янських мов дієслово *быти* мало не лише значення становлення [2, с. 376; 14, с. 199], а й інхоативне значення [5, с. 82]. Наявність інхоативної семантики в дієслові *быти* уможлиблювала існування в дописемний період сполучення *буду* + *інфінітив*, оскільки воно могло входити до складу сполучень з типовою семантичною структурою *особова форма дієслова з інхоативним значенням* + *інфінітив*. Порівняно з іншими інхоативно-інфінітивними сполученнями як засобами для вираження значення невластне майбутнього часу – каузованої проспективності – сполучення *буду* + *інфінітив* виявилось найменш виразною. Суплетивізація парадигми дієслова *быти* в праслов'янській мові [2, с. 376] є свідченням того, що семантична структура цього дієслова ускладнилася значенням буттєвості, а вихідне інхоативне значення послаблювалося, оскільки не поширювалося на всі форми суплетивної парадигми. Саме така послаблена виразність інхоативної семантики могла спричинити периферійну позицію, а отже, обмежене вживання сполучень *буду* + *інфінітив* у пам'ятках до XIII ст.

Можна припустити, що закріплення значення власне майбутнього часу припадає на XIII ст. Саме в цей час розвиток видових кореляцій зумовив відокремлення часового значення власне майбутнього [4, с. 192–196]. На цей час сполучення *буду* + *інфінітив* входило до складу тих мовних ресурсів, що здатні були б ліквідувати неповноту часової парадигми дієслів недоконаного виду. Ті властивості, що робили сполучення *буду* + *інфінітив* найменш придатним засобом для вираження значення невластне майбутнього як значення каузованої проспективності, зумовили найбільшу її відпові-

дність значенню власне майбутнього. На відміну від інших інхоативно-інфінітивних сполучень *буду + інфінітив* виявилось найбільш вільним від додаткових каузативних ускладнень і тому найближчим до значення власне майбутнього часу. Остаточне перетворення *буду* на аналітичний форматив уможлиблювалося значенням буттєвості, тобто існування без будь-якої кількісної, локальної або темпоральної характеристики [15, с. 102], й універсальною сполучуваністю з інфінітивами недоконаного виду. Різні темпи поширення аналітичної форми майбутнього *буду + інфінітив* в історії української та російської мов відтворюють вплив позамовних чинників, що регулювали вживання традиційних і нових мовних засобів. Позамовні чинники могли прискорити або уповільнити поширення форми [4, с. 129–130; 7, с. 243], але процес її становлення визначався переважно семантикою.

Висновки. Отже, якщо узагальнити інформацію про причини становлення сучасної парадигми категорії часу української і російської мов, то виявимо власне одну основну причину семантичного характеру – трансформація семантичної структури категорії часу в одноядерну з єдиним інваріантним значенням «відношення дії до моменту мовлення». Така трансформація відбувалася завдяки відокремленню значень часу від аспектуальних значень категорії виду, становленню елементарних графем власне теперішнього, майбутнього і минулого.

Список літератури

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. кн.-газ. вид-во, 1960. – 415 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.
3. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка : [учеб. пособие для ун-тов] / К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. – М. : Высшая школа, 1981. – 359 с.
4. Иванов В. В. История временных форм глагола / В. В. Иванов // Историческая грамматика русского языка: Морфология. Глагол. – М. : Наука, 1982. – С. 25–131.
5. Иванов В. В. Становление аналитической формы будущего времени в русском языке / В. В. Иванов // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. Виноградские чтения XII – XIII. – М. : Наука, 1984. – С. 75–85.
6. Крижанівська О. Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні / О. Крижанівська // Наукові записки. – Серія: Філологія. – Вінниця : ВДПУ, 2001. – Вип. 3. – С. 98–101.
7. Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.) / Б. А. Ларин. – М. : Высшая школа, 1975. – 327 с.
8. Марчило Л. М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філол. наук : спеціальність 10.02.01 «українська мова». – К., 1999. – 16 с.
9. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–12.
10. Півторак Г. П. Українці: Звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.
11. Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 3–10.
12. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 235–341.
13. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 296–429.

14. Серебрянников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике : [монография] / Борис Александрович Серебрянников. – М. : Наука, 1974. – 352 с.

15. Хабургаев Г. А. Судьба вспомогательного глагола древних славянских аналитических форм в русском языке / Г. А. Хабургаев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология, 1978. – № 4. – С. 42–53.

16. Шведова Н. Ю. Русские бытийные глаголы и их субъекты / Н. Ю. Шведова // Слово и грамматические законы языка: Глагол / Шведова Н. Ю., Белоусов В. Н., Касимова Г. К., Коробова М. М. – М. : Наука, 1989. – С. 5–171.

17. Шевелева М. Н. Об утрате древнерусского перфекта и происхождении диалектных конструкций со словом *есть* / М. Н. Шевелева // Языковая система и ее развитие во времени и в пространстве ; [сб. научных статей к 80-летию проф. К. В. Горшковой]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2001. – С. 199–216.

Дубовая Е. А. Становление временной парадигмы русского и украинского глагола / Е. А. Дубовая // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64), № 4, ч. 2. – С. 51–57.

Определяется влияние семантических факторов на исторические изменения в составе временной парадигмы глагола. Исследуется влияние семантической избыточности и семантического синкретизма на становление универсальной формы прошедшего. Анализируется семантика вспомогательных глаголов в сочетаниях с инфинитивом как фактор, определяющий непрерывную историческую традицию употребления сочетаний «буду... + инфинитив» в восточнославянских языках и формирования модели образования аналитической формы будущего времени.

Ключевые слова: историческая грамматика, глагол, категория времени, семантика.

Dubova O. The moulding of tense paradigm of russian and ukrainian verb / O. Dubova // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 4, part 2. – P. 51–57.

The influence of semantic factors on historical changing in paradigm of tense has been highlighted. The influence of semantic surplus and semantic syncretism on moulding of universal form of past tense have been studied. The semantics of auxiliary verbs in word-combinations with infinitive as factor of unbroken historical tradition of use word-combinations «буду... + инфинитив» in Eastern Slavonic languages and form a model analytical future have been analyzed.

Key words: historical grammar, verb, tense, semantics.

Поступила в редакцию 12.10.2012 г.